

Czyżkówko – gospodarcze zaplecze przedwojennej Bydgoszczy

Abstrakt. Na Czyżkówku, początkowo wsi leżącej w pobliżu Bydgoszczy, a później jej dzielnicy, już od wieków średnich istniały przedsiębiorstwa produkujące na zewnątrz. Wytwory młynów, cegielni, papierni i browaru trafiały nie tylko na rynki bydgoskie. Na przełomie XIX/XX wieku tutejsza cegielnia należała do największych w Prusach. W dwudziestoleciu międzywojennym powstała na jej miejscu papiernia należąca do największych w kraju. Na Czyżkówku znajdowała się także, jedna z nielicznych w Polsce, fabryka zapalek.

Słowa kluczowe: Czyżkówko, Bydgoszcz, przemysł w Prusach, przemysł w Drugiej Rzeczypospolitej, papiernia, cegielnia, młyn, fabryka zapalek

Czyżkówko – an economic base of prewar Bydgoszcz

Abstract. In Czyżkówko, initially a village located in the proximity of Bydgoszcz, incorporated later as its district, enterprises manufacturing for recipients outside the region operated since the Middle Ages. Products made by local mills, brickyards, papermills and a brewery were sold not only on the Bydgoszcz markets. At the turn of the 20th century, the local brickyard was one of the biggest in Prussia. During the twenty-year interwar period, it was replaced with a papermill that was one of the biggest in the country. In Czyżkówko there was also a matchstick factory, one of only several operating in Poland.

keywords: Czyżkówko, Bydgoszcz, industry in Prussia, industry in the Second Republic of Poland, papermill, brickyard, mill, matchstick factory

Do czasu powrotu Bydgoszczy w granice Rzeczypospolitej Czyżkówko¹ było jedną z wielu wsi okalających miasto². Jednak w odróżnieniu od innych, z racji swego położenia, dysponowało atutem, którego innym wsiom brakowało. Przez jego teren przepływał Flisek (Flis). Z pozoru niewielka rzeka, w rzeczywistości znakomite źródło energii licznych przedsiębiorstw. Z atutu tego przez wiele stuleci nasi przodkowie potrafili w znakomity sposób korzystać.

Pierwsze wzmianki na temat Czyżkówka znajdujemy w sprawozdaniu z lustracji ziem starostwa bydgoskiego z roku 1489. Niestety, nie zawarto w nim danych demograficznych. Te znalazły się w kolejnym sprawozdaniu, z roku 1514. Zapisano w nim, że Czyżkówko zamieszkuje 12 rodzin kmiecych. Jak wszystkie inne miejscowości, Czyżkówko zostało doszczętnie zniszczone w trakcie potopu szwedzkiego. Na przełomie XVII/XVIII wieku we wsi mieszkaly cztery rodziny kmieci, zaś w roku 1713 Czyżkówko było wyludnione³.

Co ważne – w dokumencie z roku 1514 znajdujemy informację, że mieszkał tu owczarz (przy dzisiejszej Grunwaldzkiej 209), karczmarz oraz młynarz. Ten ostatni miał swój młyn przy zawdzięczającej mu nazwę ul. Młyńskiej. Z dużą dozą prawdopodobieństwa założyć można, że młyn przy ul. Młyńskiej był pierwszym przedsięwzięciem gospodarczym Czyżkówka.

Z opisu pochodzącego z roku 1648 wynika, że starosta bydgoski Franciszek Ossoliński przekazał na 40 lat grunty Czyżkówka, wraz z młynem i prawem budowy papierni, rajcy miejskiemu Andrzejowi Paulusikowi. Po szwedzkiej nawałnicy: „»Szuszkowo«⁴ także spustoszone, na którą potomkowie sławetnego Andrzeja

1 Jeśli z treści nie wynika inaczej, w dalszej części operujemy współczesnymi nazwami miejscowości, ulic, numerami domów itp.

2 Czyżkówko włączono w granice Bydgoszczy na mocy Rozporządzenia Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej z dnia 19 II 1920 roku.

3 AP Bydgoszcz, Akta miasta Bydgoszczy, sygn. 6/189/20 – w latach 80. XVIII wieku król pruski Fryderyk II osiedlił na Czyżkówku co najmniej 20 rodzin budowniczych Kanału Bydgoskiego, którym nie pozwolono wrócić do domów w Turynii, Saksonii, Meklemburgii i Czech, skąd przybyli. W roku 1818 na Czyżkówku istniało 61 gospodarstw. Księga adresowa z roku 1908 podaje, że na Czyżkówku mieszkało 1806 osób. Kolejna, z roku 1909 mówi o 1888 osobach. Zaś w roku 1910 mieszkało na Czyżkówku 1930 osób. Według ostatnich danych pruskich, w roku 1914 na Czyżkówku mieszkało 2199 osób.

4 Zarówno w dokumentach polskich, jak i zaborczych brak konsekwencji. Ówczesne Czyżkówko nazywano: Suskowa (1489), Szuszkowa (1661), Szuszkowa (1742), Szuszkowka (1745), Szuszkowka (1753). W pruskich dokumentach urzędowych znajdujemy zapisy: Ciskowke, Cziskowe, Cyskowa. Największym kuriozum jest publikacja wydana pod patronatem Prezesa Regencji Bydgoskiej w roku 1860. W „Urzędowym spisie miejscowości Regencji Bydgoskiej” („Verzeichniss samtllicher Ortschaften Regierung Bromberg”) znajdujemy nazwę Czyskowke na s. XXXVII, na s. 3 Czyżkowko, zaś na s. 190 Czyskowko. W drugiej połowie XIX wieku

Paulusika pokazali prawo holenderskie od godnej pamięci niegdy Pana Franciszka Ossolińskiego”. Zatem młyn i papiernia uległy zniszczeniu. W roku 1717 we wsi osiedlił się młynarz, jednak młyn nie nadawał się do użytku. W relacji zamieszczonej w lustracji z roku 1731 czytamy, że go odbudowano, zaś młynarz z Czyżkówka otrzymał kontrakt olęderski na 50 lat. W opisach starostwa z roku 1744 znajdujemy informację o podobnym przywileju, jakim obdarzono w 1723 Krzysztofa Sommera⁵.

W okresie zaborów właścicielem znacznej części ziem Czyżkówka, a także działających tu młyna, papierni i browaru, stali się Petersonowie. Szczególnie zasłużonym dla rozwoju przedsiębiorczości na Czyżkówku okazał się Ernst Conrad Peterson, którego w roku 1796 sprowadził do Bydgoszczy jego przyrodni brat Johan Philipp, budowniczy Kanału Bydgoskiego. W roku 1803 inspektorem Kanału Bydgoskiego został Ernst Conrad i to on miał zdecydowany wpływ na jego ostateczny, znany nam dzisiaj kształt. W 1815 roku zrezygnował ze służby państwowej i przystąpił do rozwoju swoich przedsiębiorstw, w tym trzech cegielni, które wówczas przynosiły ogromne zyski. Unowocześnił wówczas dwa młyny, stojące przy dzisiejszej ulicy Młyńskiej. W dolnym mielono zboże, w górnym wytwarzano papier. Wody Flisu napędzały także maszyny w tutejszej gorzelnii i browarze. Po śmierci Ernsta Conrada, w roku 1841, dobra na Czyżkówku przejął jego syn Wilhelm. Za jego rządów przedsiębiorstwa w osadzie podupadły, bowiem Wilhelm zaangażował się szczególnie w produkcję wyrobów ceglanych, zaniedbując zarówno młyn, jak i papiernię. Ostatecznie, w roku 1860 papiernia przestała działać, zaś praca młyna była mniej wydajna, poniżej jego możliwości.

W roku 1869 dobra, m.in. młyn na Czyżkówku, przejął Ernst Heinrich Wilhelm Franz. W roku 1900 właścicielem wspomnianych dóbr na Czyżkówku stał się syn Ernsta Heinricha Wilhelma Franza – Julius Otto Franz. Rok później młyn spółnął, jednak został bardzo szybko odbudowany. W roku 1907 młyn Petersona dysponował turbiną o mocy 15–30 P.S.⁶

Franz Peterson pozostawał właścicielem młyna przy ul. Młyńskiej 4 do roku 1927. Wówczas młyn stał się własnością firmy „Młyn Czyżewski W. i Ska”⁷, a od roku 1928 Spółki z o.o. „Młyn Okole”, aż w końcu, w roku 1948 go upaństwowiono⁸.

znaczną część dzisiejszego Czyżkówka nazwana została Jägerhof. Na terenie dzisiejszego Czyżkówka leżały również osady: Wolken, Kleinau, Wilhelmsthal, Vorwerk, Forst Jägerhof.

5 AP Bydgoszcz, op. cit.

6 *Industrie u. Gewerbe in Bromberg*, Bromberg 1907, s. 97. PS – Koń parowy (Pferdestärke) jest jednostką mocy używaną do dzisiaj w krajach niemieckojęzycznych. 1 PS – 0,7355 KW.

7 AP Bydgoszcz. Urząd Budownictwa Melioracyjnego w Bydgoszczy, sygn. 6/167/74 – Młyn wodny Petersona Bydgoszcz-Czyżkówko pow. bydgoski 1910–1913.

8 Księga Adresowa Bydgoszczy 1933 s. 28; AP Bydgoszcz, Zarząd Miejski w Bydgoszczy, sygn. 6/899/378 – Państwowy Młyn Nr 11 „Okole” – Bydgoszcz, ul. Młyńska 4 – scalony

1. Młyn Petersona na widokówce z roku 1908.

2. Młyn Maxa Krügera na widokówce z 1910 r.

3. Druk reklamowy cegielni Bollmanna.

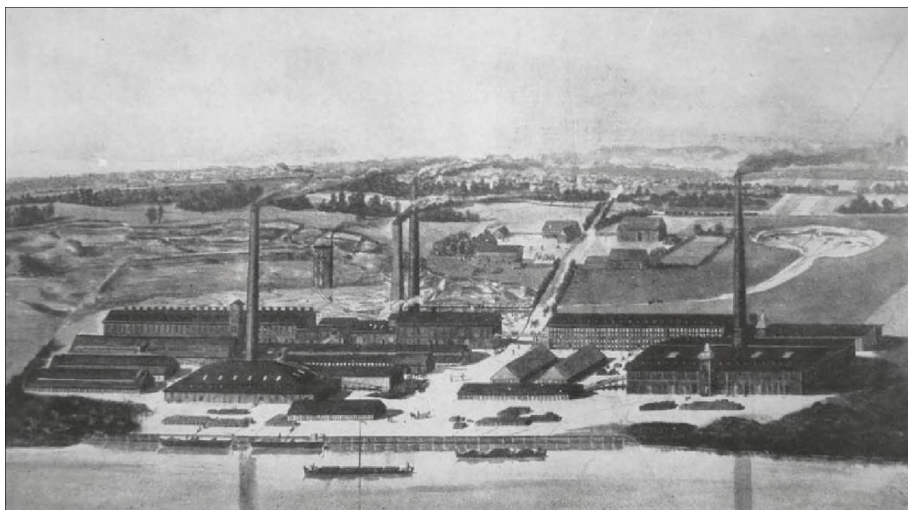
Gdy do Bydgoszczy dotarły skutki rewolucji przemysłowej, w połowie XIX wieku, Max Krüger, przy ówczesnej Śluzowej 1 (dziś Elbląska), uruchomił młyn o napędzie parowym. W dniu 8 IX 1922 roku młyn wraz z pobliską destylarnią alkoholu⁹ odkupili od niego dwaj bydgoscy kupcy Władysław Kuta i Władysław Sak. W dniu 12 III 1923 roku podpisano akt notarialny powołujący Towarzystwo z Ograniczoną Poręką „Vistula”. Jego założycielami byli Władysław Kuta i Władysław Sak. Przedmiotem działania Towarzystwa było: „prowadzenie przedsiębiorstwa młynarskiego, wyrób fabrykatów młynarskich i handel zbożem”. Po kolejnych zmianach właścicieli, w roku 1925 zmieniono nazwę na „Młyn Parowy Vistula”, zaś w roku 1928 na „Młyn Parowy Czyżkówko”. Jego właścicielem był już sam W. Kuta. Po przeprowadzeniu stosownego procesu, na mocy wyroku sądowego z 25 XI 1933 r, firma: T. z o.p. „Vistula” upadła. W. Kuta pozostawał właścicielem młyna do roku 1939¹⁰. W roku 1946 młyn upaństwowiono.

Młyn Krügera nie był pierwszym przedsiębiorstwem na Czyżkówku, które nie było uzależnione od wód Flisku. Wcześniej z napędu parowego korzystała cegielnia przy ul. Siedleckiej.

z przedsiębiorstwem: Polskie Zakłady Zbożowe Przedsiębiorstwo Państwowe – Spółdzielcze Młyny i Kaszarnie w Bydgoszczy.

9 Przy ul. Elbląskiej 1 (ob. Grunwaldzka 179). Kuta i Sak kupili także od Maxa Krügera zajazd i restaurację.

10 AP Bydgoszcz, Bank Związku Spółek Zarobkowych, Oddział w Bydgoszczy, sygn. 6/111/122 – Młyn Parowy – Czyżkówko – Kuta Władysław (1937–1938).

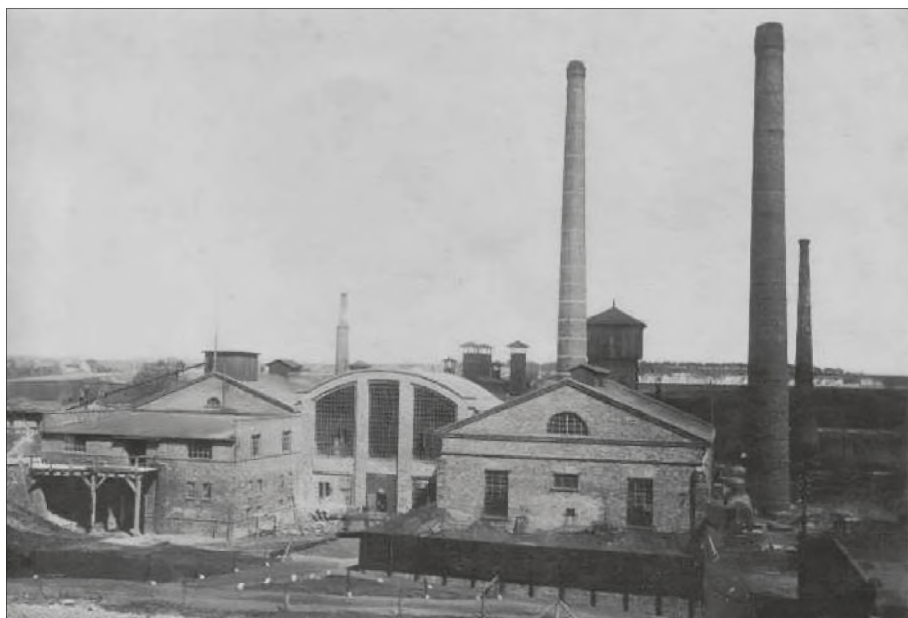

4. Widok cegielni Bollmanna w latach 90. XIX wieku.

Prekursorem cegielnianych tradycji Czyżkówka był J.G. Neumann. Jednak jego cegielnia, powstała w pierwszych latach XIX wieku, funkcjonowała niedługo i została przeniesiona na ul. Marcinkowskiego. Właścicielami niewielkiej cegielni przy ul. Młyńskiej byli Petersonowie. Bydgoskimi „potentatami cegielnianymi” byli jednak Bollmannowie. Założek firmy stworzył urodzony w roku 1803 Ludwik Bollmann wraz z żoną Augustą. Ich syn, Otto Christian Ludwig, urodzony w roku 1833, był właścicielem cegielni na Czyżkówku (w miejscu dawnej cegielni Neumanna) i na Bocianowie. Kiedy zmarł, w styczniu 1891 r. firmę odziedziczyła wdowa po nim – Maria Theresa Anna Franziska Josephina z domu Pietschmann – wraz z dziećmi.

Początkowo spółka „J. Bollmann & Co., Dampf-Ziegelwerk” miała cegielnie przy ul. Bocianowo i Siedleckiej. Jednak już w maju 1891 r. sprzedała cegielnię przy ówczesnej Ritterstrasse 15 (ob. Rycerska) rentierowi Benno Thiele za 75 tys. marek. Można założyć, że rzeczywistym zarządcą cegielni na Czyżkówku był Louis Bollmann (przypuszczalnie zmarł lub wyjechał w 1907 r.), syn Ottona.

W 1907 roku cegielnia najpewniej przeszła w ręce Hermanna Gelhorna. W tym czasie przedsiębiorstwo należało do najnowocześniejszych w kraju. Dzięki zastosowaniu silników parowych i specjalnego pieca pierścieniowego, którego konstrukcja pozwalała na produkcję ciągłą (w innych przypadkach należało po każdej partii piec wystudzić), produkowano tu 7 milionów cegieł rocznie. Jak wynika z folderu reklamowego, oprócz cegieł zwykłych produkowano także cegły klinierowe, licówki i dziurawki. Sporą część produkcji stanowiły różnego rodzaju

5. Widok Papierni Wielkopolskiej w latach 20. XX wieku.

dachówki¹¹. O dobrej pozycji zakładu świadczy fakt, że spośród istniejących w 1906 r. w Bydgoszczy 15 cegielni, ta na Czyżkówku zaspokajała 20% potrzeb. Przetrwała do końca I wojny światowej. W roku 1920 w jej miejscu powstała „Papiernia Wielkopolska w Bydgoszczy”.

Jak wspomniano, w II połowie XVII wieku Andrzej Paulusik uruchomił na Czyżkówku papiernię. Niestety, brak danych źródłowych obrazujących jej działalność w pierwszych latach istnienia. W opisach starostwa z roku 1744 znajdujemy zapis o przekazaniu papierni Janowi Sommerowi w roku 1723. W 1791 roku właścicielem folwarku Czyżkówko, w tym papierni, był Sasse. Kiedy właścicielem sporej części Czyżkówka stali się Petersonowie, kontynuowali produkcję papieru. Papiernię zamknięto w 1860 roku. Na przełomie XIX i XX wieku jej właścicielem był Carl Gottlieb Braun. Po pożarze młyna w roku 1901 w miejscu dawnej papierni zbudowano spichrze.

To jednak nie zakończyło papierniczych tradycji Czyżkówka. Natychmiast po odzyskaniu niepodległości, w pierwszych miesiącach roku 1920, trzy poznańskie banki: Bank Związku Spółek Zarobkowych, Bank Handlowy i Bank Przemysłowców, z myślą o pobudowaniu najnowocześniejszej w Polsce fabryki

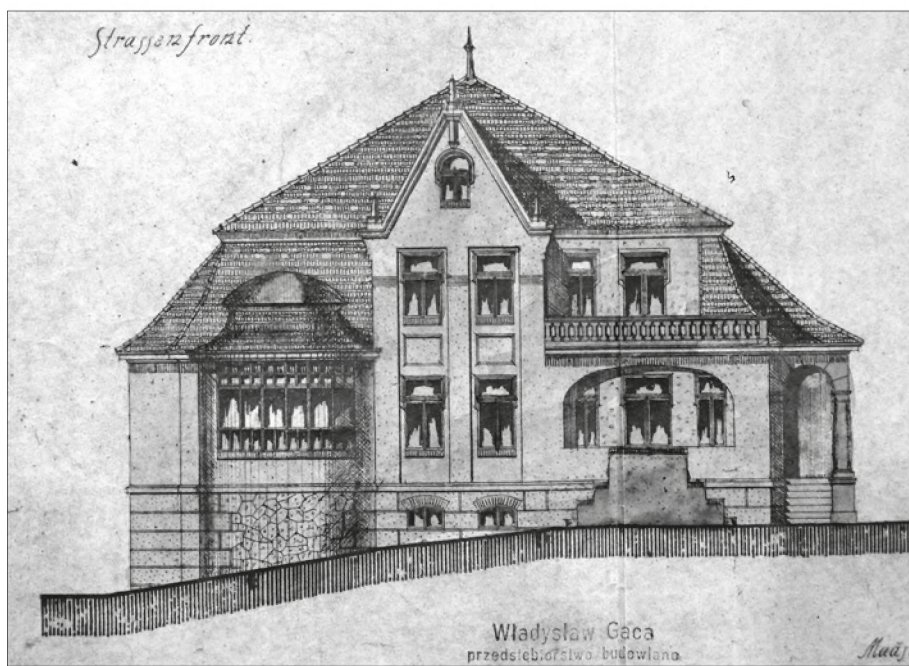
11 *Industrie u. Gewerbe in Bromberg*, Bromberg 1907, s. 107 i dalsze.

papieru, zainicjowały powstanie Towarzystwa Akcyjnego „Papiernia Wielkopolska w Bydgoszczy”. Po licznych lustracjach uznano, że najbardziej dogodnie miejsce znajduje się na Czyżkówku, na działce liczącej ok. 8 tys. m², na terenie dawnej cegielni Gelhorma przy ul. Siedleckiej. O takiej lokalizacji zdecydowało kilka czynników: względne oddalenie od zabudowań mieszkalnych, bliskość rzeki oraz możliwość doprowadzenia normalnotorowej linii kolejowej (bocznica Bydgoskich Kolei Powiatowych istniała już w latach 90. XIX wieku). Projektantem całego przedsięwzięcia był Weichert. Rada Nadzorcza Towarzystwa delegowała do nadzoru nad pracami Leona Siodę, zakładając, że zostanie on pierwszym dyrektorem papierni. Sioda kierował przedsiębiorstwem kilkanaście lat. Na budowę fabryki przeznaczono ogromną na ówczesne czasy kwotę, ok. 40 mln marek polskich, a w kolejnych latach wciąż inwestowano w nowe maszyny i urządzenia. Prace zakończono po siedmiu miesiącach. Uroczyste otwarcie Papierni Wielkopolskiej na Czyżkówku nastąpiło 10 stycznia 1921 roku. Wzięły w nim udział władze miejskie, z prezydentem Janem Maciaszkiem, władze Izby Handlowo-Przemysłowej z prezesem Melchiorem Wierzbickim, a także prezesem Rady Nadzorczej Papierni Wielkopolskiej Kazimierzem Hącią i ks. Leonem Płotką, który poświęcił fabrykę.

Warto zauważyć, że na terenie papierni istniała jedyna na Czyżkówku wieża ciśnień. Początkowy kapitał zakładowy wynosił 15 milionów marek polskich. Po dwóch latach wzrósł do 270 milionów marek. W fabryce pracowało ok. 250 osób. Kiedy po kilku miesiącach rozruchu, papiernia doszła do swoich maksymalnych mocy produkcyjnych, wytwarzała dziennie 25 ton papieru, co stanowiło wówczas ¼ produkcji w Polsce. Początkowo wytwarzano, najłatwiejszy w produkcji, papier szary, jednak systematycznie doskonalono produkcję i po kilku miesiącach produkowano już kilka rodzajów tektury i papieru, m.in. bardzo poszukiwane, sprowadzane do tej pory z zagranicy, papier gazetowy, papiery kolorowe i tekturę introligatorską. W okresie kryzysu gospodarczego, jaki ogarnął Europę i Polskę na przełomie lat 20. i 30. XX wieku, papiernia straciła zdolność finansową. Produkcję wstrzymano. Kiedy stanęła przed groźbą bankructwa, po powołaniu syndyka, wierzyciele i władze Bydgoszczy postanowili dokonać sanacji i papiernię uratować. Na czele komitetu stanął mec. Bernard Ciszewski. Uzyskano nowe kredyty. W latach 1932–1933 Syndykat Fabryk Papieru złożył zamówienia w wys. ok. 3 mln złotych. Przez kolejne lata papiernia wracała stopniowo do dawnej mocy przerobowej¹². Po wojnie, w roku 1946, papiernię upaństwowiono i powstały „Bydgoskie Zakłady Papiernicze”¹³.

12 AP Bydgoszcz, Akta miasta Bydgoszczy, sygn. 6/189/3739; tamże, Izba Przemysłowo-Handlowa w Bydgoszczy, sygn. 6/649/202,

13 AP Bydgoszcz, Wielobranżowa Dyrekcja Przemysłu Miejskowego w Bydgoszczy, sygn. 6/1048/229 – Wielkopolska Papiernia Spółka Akcyjna, bilans otwarcia 1945 r.

6. Projekt willi dyrektora Bydgoskiej Fabryki Zapałek „Promień”.

Jednak „Papiernia Wielkopolska” nie była pierwszym, stworzonym od nowa po odzyskaniu niepodległości, gospodarczym przedsięwzięciem na Czyżkówku. Już 26 maja 1920 roku z inicjatywy miejscowych przedsiębiorców: Maksymiliana Sentkowskiego, Leona Figła, Stefana Stawińskiego i Jana Ostrowskiego powołano do życia Towarzystwo Akcyjne „Bydgoska Fabryka Zapałek »Promień«”. W dokumencie rejestracyjnym figurują także trzy miejscowe banki: Bank Bydgoski, Bank Ludowy oraz Bank Przemysłowy. Kapitał początkowy określono na 3 mln marek polskich.

Jak wspomniano wyżej, właścicielami większości ziem na Czyżkówku byli Petersonowie. Zakupiono więc od Franza (Juliusa Otto Franza) Petersona ziemię na Czyżkówku przy ul. Berlińskiej 5–6 (dzisiaj ul. Grunwaldzka 207) i wybudowano fabrykę oraz dom mieszkalny. Wyposażenie fabryki stanowiły maszyny zakupione w Niemczech. Fabryka rozpoczęła produkcję w listopadzie 1920 roku, zatrudniała 300 osób. Od 21 maja 1921 roku, w związku z zakładanym poszerzeniem profilu produkcji, fabryka zmieniła nazwę. Od tej pory było to: Towarzystwo Akcyjne „Promień”, Fabryka Zapałek i Urządzeń Biurowych. W głównej siedzibie firmy na Czyżkówku, oprócz zapałek, wytwarzano też wyroby gumowe. Nowy oddział stworzono przy ul. Garbary 4. Tam produkowano urządzenia biurowe.

W roku 1927, w efekcie wprowadzenia monopolu tytoniowego i zapalczanego, fabrykę postawiono w stan likwidacji. Ta jednak trwała wiele lat, bowiem Spółka dla Eksploatacji Państwowego Monopolu Zapalczanego przejęła aktywa bydgoskie dopiero 22 VIII 1933 r. Oficjalnie fabryka przestała istnieć w październiku 1937 roku, kiedy została wykreślona z rejestru handlowego¹⁴. Wcześniej w dawnej willi dyrektorskiej zamieszkał proboszcz parafii św. Antoniego. W roku 1934 w pomieszczeniach pofabrycznych otwarto Fabrykę Siatek i Firan „Filet”, gdzie produkowano rybackie sieci i firany. Jej właścicielem był Michał Szajnik i Spółka. Po roku 1945, w miejscu dawnej fabryki sieci, Michał Szajnik otworzył zakład metalurgiczny produkujący m.in. wózki dziecięce¹⁵. Od roku 1948 umiejscowiono tu jedną z czterech bydgoskich filii Zjednoczonych Zakładów Rowerowych (od roku 1971 „Romet”). W drugiej części budynku, także od roku 1948, działała Bydgoska Fabryka Urządzeń Chłodniczych „ByFaUch” (później „BYFUCH”). Około roku 1995 zarówno „Romet”, jak i „BYFUCH” postawiono w stan likwidacji.

Podsumowując rozważania należy stwierdzić, że mieszkańcy Czyżkówka potrafili wykorzystać walory rzeki i bliskość dużego miasta. Pierwsze pozwalało na uruchomienie produkcji, zaś drugie na zbyt wyrobów. Przez wiele stuleci wsie zazwyczaj były samowystarczalne. Tak też było w Czyżkówku. Wyroby i towary produkowane w tutejszych młynach, piarni, cegielni, później także zapalki znajdowały zbyt zarówno w najbliższej Bydgoszczy, jak i w Wielkopolsce, a także innych miastach Królestwa Prus, a później Cesarstwa Niemieckiego. Po odzyskaniu niepodległości towary te trafiały na rynek w Rzeczypospolitej.

Bibliografia

- AP Bydgoszcz, Akta miasta Bydgoszczy, sygn. 6/189/20; 6/189/3739.
AP Bydgoszcz, Izba Przemysłowo-Handlowa w Bydgoszczy, sygn. 6/649/202.
AP Bydgoszcz, Wielobranżowa Dyrekcja Przemysłu Miejscowego w Bydgoszczy, sygn. 6/1048/229, 469.
AP Bydgoszcz, Urząd Budownictwa Melioracyjnego w Bydgoszczy, sygn.6/167/74.
AP Bydgoszcz, Zarząd Miejski w Bydgoszczy, sygn. 6/899/378.
AP Bydgoszcz, Bank Związku Spółek Zarobkowych, Oddział w Bydgoszczy, sygn. 6/111/122.
Książka adresowa miasta Bydgoszczy 1933.
Industrie u. Gewerbe in Bromberg, Bromberg 1907.

14 AP Bydgoszcz, Wielobranżowa Dyrekcja Przemysłu Miejscowego w Bydgoszczy, sygn. 6/1048/469 – Fabryka Zapalek PŁOMIEN.

15 AP Bydgoszcz, Fabryka zapalek „PROMIEN” – budowa; właśc. M. Szajnik i Spółka, sygn. 6/189/0/7/2115.